

НОВОЗАВЕТНАТА ЛЕКСИКА В СТАРОБЪЛГАРСКИЯ ПРЕВОД НА ПАНДЕКТИТЕ НА МОНАХА АНТИОХ

Стойчо Стойчев (Шумен)

Обект на вниманието на настоящия доклад са Пандектите на Антиох - монах от манастира "Свети Сава" в Палестина, който през 620 г. съставя Пандектите (*πανδέκτης* 'знаещ всичко') в 130 глави. Това е компилация от поучения върху всички въпроси, които биха могли да интересуват монашеското братство. Тематиката на книгата е свързана преди всичко с нравствената дисциплина на монасите и с въпросите на християнския морал и поведение. Отделни глави са посветени на вярата, покаянието, търпението, послушанието, упованието и т.н. Само първата и последната глава засягат пряко религиозната догматика, а всичко останало се отнася до добродетелите и греховете в практическия религиозен живот.¹

Пандектите на Антиох се появяват във византийската литература в началото на VII век, във време, подобно на българския X век, когато вероятно са преведени от гръцки на старобългарски. Общото между двете епохи е това, че християнството е относително млада религия, а в монашеските среди все още липсва текст, който да дава отговор на въпросите от нравствен, етичен и чисто битово-практичен характер, свързани с ежедневието на монасите. Сто и тридесетте глави на съчинението отговарят на необходимостта от написване на подобен текст, а претенцията, че обемат целия диапазон от възможни питання проличава първо в озаглавяването на ръкописа (*πανδέκτης* 'знаещ всичко'), второ, от факта, че в цялата история на средновековното християнство се появява само един подобен текст (дори носещ същото име – Пандектите на Никон Черногорец, които по същество копират текста на Антиох и като проблематика, и като структура), и не на последно място – по големия брой по-късни преписи на Пандектите както на гръцки, така и на старобългарски, а по-късно и на латински.

Най-ранният препис, достигнал до нас, е руски по произход и датиран към XI век /ГИМ, сигн. Воскр. 30/. Той съдържа 130 глави и препраща към старобългарски оригинал, който сигурно е бил направен през X век. В науката априори се счита, че този оригинал, а следователно и първият старобългарски превод на Пандектите е дело на книжовник от кръга на Преславската школа. Това мнение се изказва и от архимандрит Амфилохий, който пръв публикува части от текста², и от Й. Поповски,

¹ *Krumbacher, K.* Geschichte der Byzantinischen Litteratur, 1897, Munchen, с.146.

² *Амфилохий Архимандрит.* Исследование о Пандекте Антиоха XI в., находящемся в Воскресенской Новойерусалимской библиотеке, М., 1880.

чиято заслуга е второто, пълно издание на този важен ръкопис³. Становището на учените се основава на големия брой предимно лексикални преславизми, които се откриват в старобългарския превод на Пандектите, но до момента липсва цялостно и пълно изследване върху тази проблематика.

Пандектите на Антиох откриват широко поле за работа в съпоставителен план, тъй като основната част от съдържанието е изградена от цитати на Светото писание. Новозаветните цитати са общо 712, а от тях 283 евангелски и 429 от Деянията и Посланията на Апостолите (броят на старозаветните цитати е значително по-голям, но те са извън интереса на настоящия доклад). Това обстоятелство значително улеснява задачата на изследователя, давайки възможност да се проследи как се съотнасят библейските цитати от най-стария запазен старобългарски препис на Пандектите към техните съответствия в най-старите достигнали до нас преписи на Новозаветните книги.

В настоящия доклад интересът е насочен към новозаветната лексика в Пандектите на монаха Антиох. Както вече бе посочено, апостолските цитати в ръкописа са с около 70% повече от евангелските. Затруднение обаче създава обстоятелството, че достигналите до нас апостолски ръкописи от чист старобългарски тип са оскъдни, затова при анализа неизбежно се използват данните и от по-късни паметници, пазещи лексикални архаизми, характерни за първата редакция на богослужебните книги⁴. При анализа на евангелските цитати резултатите естествено също се ползват като коректив на противоречивите данни, които предоставят по-късните преписи на Апостола. Основание за това е фактът, че евангелските старобългарските паметници, достигнали до нас, са повече на брой, по-пълно проучени са и без съмнение имат сходна историческа съдба с апостолските паметници в средновековната българска книжнина⁵.

На лексикално равнище в евангелските паметници се наблюдават три групи изразни средства, характерни за преславската редакция на богослужебните книги: наличие на предпочитани лексеми, синонимни на използваните от Кирил и Методий; поява на старобългарски съответствия на непреведените гръцки думи в ръкописите, близки до кирило-методиевата редакция; наличие на определен брой словообразователни варианти, синонимни на по-старите. Същите изразни средства са характерни и за преславската редакция на апостолските книги. Най-строга е

³ *Popovski, J.* The Pandects Of Antiochus, *Полата Кънигописьнага*, № 23-24, Amsterdam, 1989.

⁴ *Пенев, П.* Към историята на Кирило-Методиевия старобългарски превод на Апостола, Кирило-Методиеви студии, т. 6, БАН, 1989, с. 246.

⁵ *Пенев, П.* Към историята на Кирило-Методиевия старобългарски превод на Апостола, Кирило-Методиеви студии, т. 6, БАН, 1989, с. 247, с. 301.

последователността по отношение на гърцизмите, в сравнение с Кирило-Методиевата лексика, където толерантността е по голяма⁶.

При анализа на евангелските цитати, употребени в Пандектите на Антиох, се наблюдава следното: първо, в текста се регистрират 49, т.е. около 42 % от 125-те лексикални двойки – маркери за принадлежността на паметника към Кирило-Методиевата или към преславската редакция на богослужебните книги; второ - около 40% от тези примери са засвидетелствани в своя преславски вариант. В апостолските цитати, употребени в Пандектите на Антиох, се регистрират 55, т.е. около 43% от синонимните двойки. Приблизително 56% от тези примери са засвидетелствани в своя преславски вариант. Във всички новозаветни цитати се откриват и трите групи изразни средства, характеризиращи преславската редакция на книжнината.

По отношение на лексикалните гърцизми при наблюдението на новозаветните цитати в Пандектите на Антиох става ясно, че гръцките заемки се толерират главно в случаите, когато назовават понятия от църковната и верска терминология. Думите като **аминъ** и **архирей** се запазват при превода на Пандектите, което може да се обясни с факта, че преди пристигането на Кирило-Методиевите ученици в България княжеството има дълъг период, в който богослужението се извършва на гръцки език. Затова в текста не се срещат преславизмите **право** и **старѣшина жрьцьскъ**, които принципно не успяват да се утвърдят широко и са по-слабо представени в старобългарските паметници. Изключение от правилото прави само апостолският цитат Евр.VIII:3 с употреба на неточната калка **началочистителъ**, която би могла да се осмисли като преславска редакторска преправка. Книжовникът без изключение предпочита по-старата лексика **нерѣи / жрьць**, **сваштеньникъ**, **пръвосваштеньникъ/** и **геена /езеро огньоє**, **гораште/**, **муро / благовоъна мастъ/** и **олътаръ / жрътвѣникъ/**, които също са от сферата на верската терминология и също са регистрирани в евангелските цитати само в своята непреведена от гръцки форма.

По същия начин в апостолските цитати се предпочита думата **псалъмъ**, вместо характерните за източната редакция **пѣтьє**, **пѣснь**, или **пѣньє**. Изключенията са две, като първото от тях се налага от изброяването: **псалъмъ** и **пѣньи** и **пѣсньми**. Аналогичен пример се открива в разгърнатия цитат 1 Кор. XIV: 5-40 в Пространното житие на

⁶ *Славова, Т.* Преславската редакция на Кирило-Методиевия старобългарски евангелски превод, Кирило-Методиеви студии, т. 6, БАН, 1989, с. 19.

Константин-Кирил Философ ⁷. Втората употреба на преславизма **пѣнье**, е в заглавие (гл.105 - **о пѣньи**). Макар и извън изследваните цитати, примерът онагледява един от принципите на преславската редакция - че извън сакралното слово на цитатите свободата за избор на лексика е значително по-голяма.

Без изключение навсякъде в апостолските цитати се среща само библейският етноним **иудѣи**,(-скъ), вместо безспорните преславизми **жидъ**, **жидовинъ** (-ъскъ). Форма **жидовинъ** обаче се регистрира еднократно в евангелски цитат. Затова пък вместо гръцката заемка **олѣи** в евангелските цитати се използва само славянската дума **масло**, считана за преславизъм. По същия начин в апостолските откъси, включени в Пандектите, се предпочита преславизмът **вонѣ**, вместо чуждото му съответствие **ароматъ**.

Интересен е примерът при лексикалната двойка **алавастръ**/**стъклѣница**, в който е видна зависимостта от контекста. Когато се визира ритуален съд за течности, се предпочита гръцката дума **алавастръ**, а в битово предназначение - славянската **стъклѣница**.

Наименованията на парични единици, регистрирани само в евангелските цитати, присъстват основно по начина, характерен за Кирило-Методиевата редакция. Два пъти като изключение се среща думата **цѣта**, считана за преславизъм, но иначе вместо **цѣта** и **златица** в редовна употреба са думите **пѣназь** /5 пъти/ и, само веднъж гръцката заемка **кодратъ** /изписано – **кондрантъ**/. От друга страна, гръцката дума **стадини** ‘мярка за разстояние’, останала непреведена в първите старобългарски паметници, в Пандектите се заменя от нейното славянско съответствие **попърнште**.

По-специално внимание заслужава и двойката **ѣпистолиѣ** - **посѣлание** : в един и същи апостолски цитат, 2 Сол. III: 14, но в различни глави от Пандектите, където се отдава предпочитание веднъж на лексикалния гръцизъм (гл. 79) и, втори път - на неговото старобългарско съответствие (гл. 38). Конкурирането между две лексеми в паметниците се интерпретира като факт от преводаческата дейност на Константин-Кирил, но като филологически принцип се поддържа и от преславските книжовници. По тази причина фактически не съществуват паметници от “чист” преславски тип.

⁷ *Пенев, П.* Към историята на Кирило-Методиевия старобългарски превод на Апостола, Кирило-Методиеви студии, т. 6, БАН, 1989, с. 248.

В случаите, когато се конкурират две старобългарски думи, преводачът на Пандектите употребява или лексиката на братята-Първоучители, или изключително нейното преславско съответствие, или, най-често, използва паралелно и двете възможности, дори в един и същ цитат.

В старобългарския превод на Пандектите в апостолски цитати два пъти е употребена по-старата дума **брань**, вместо преславското ѝ съответствие **рать**. Само в евангелските цитати са регистрирани един пример с двойката **вѣца / шѣца** и три с двойката **женихъ / жении са**, като се предпочита съществителното **вѣца**, вместо преславското му съответствие **шѣца** и **женихъ** вместо **жении са**.

Във всички новозаветни цитати се налагат неопределителните местоимения, използвани от Кирил и Методий. Така в изследвания материал се открива четири пъти форма **единъ** и седем пъти форма **етерьъ**, вместо техните по-късни съответствия **нѣкъи** и **инъ**. Особено показателно е предпочитанието към типично Кирило-Методиевото наречие **сѣло**, вместо преславизма **болье**.

Два пъти в апостолски цитат е засвидетелствана по-старата лексема **любодѣница**, без да се регистрира считаната за преславизъм дума **блѣдѣница**, вместо която в един от евангелските цитати е употребена по-неточната като превод на гръцкото съответствие **грѣшѣница**. Не се среща считаната за типичен преславизъм дума **родѣникъ**. От ранните и синоними **неразоумивъ**, **неразоумьнъ**, **простъ**, **невѣжда** в един от апостолските цитати (Евр. V:1,2,3) е засвидетелствано съществителното **невѣжда**. И в евангелските, и в апостолските цитати, се открива по един пример с употреба на по-старата форма **пастырь**, вместо типичния преславизъм **пастоухъ**. Във всички новозаветни цитати вместо преславизма **котыга** преводачът без изключение използва неговото по-ранно съответствие **рыза**. Нито веднъж не е употребена думата **дрѣводѣла**, но в един евангелски цитат, среща прилагателното име **тектонѣштъ**, производно от нейния Кирило-Методиевски синоним **тектонъ**. Същото се отнася и до съществителните имена **языкъ / язычникъ**, типични за Кирило-Методиевия превод Библията. В изследвания препис на Пандектите няма нито един пример, в който да са използвани преславските им синоними **страна** и **страньникъ**.

Вместо по-късно навлезлите в употреба глаголи **минжти** и **прѣминжти**, в цитат от Съборното послание на Йоан в Пандектите се

среща форма на глагола **мимонти**, който се свързва с книжовната дейност на Кирил и Методий. Причастна форма на този глагол се регистрира и в цитат от Евангелието на Матей. Само веднъж, при това не в цитат, а в озаглавяването на едно от словата (гл. 14), се открива форма **млѣвение**, сродна с отнасяните към първоначалния превод на Светите книги лексеми **млѣва / млѣвити**, но липсват примери с употреба на преславските им съответствия **плиштѣ / плиштѣвати**. Два пъти е засвидетелствана употребата на по-близката до Кирило-Методиевия превод глаголна форма **не вѣмь**, а нито веднъж нейният преславски морфологичен дублет **не вѣдѣ**. Само в Кирило-Методиев вариант са засвидетелствани и лексемите от семантичното гнездо **расхѣтити / (рас)хѣштение**. Няма нито една употреба на съответните преславски синоними **разграбити**, **(раз)грабление**. Аналогични са фактите и по отношение на лексемите **(съ)зѣдати сѧ, съзѣдание**, където предпочитанието е в полза на по-архаичната лексика, вместо на нейните източни съответствия **възградити**, **възграждати сѧ** и **съграждение**.

Наречието **ради** без изключение се предпочита пред източно-българските форми **дѣлѣ, дѣла, дѣльма**, които обикновено се приемат като сигнал за преславския произход на даден ръкопис.

Значително по-многобройни са случаите на паралелна употреба на архаичен и преславски лексикален вариант, понякога дори в един и същ цитат. Трябва да се отбележи, че в повечето примери доминира предпочитанието към Кирило-Методиевата лексика. Така например, срещу единадесетте употреби на Кирило-Методиевата дума **благодѣтъ**, апостолските цитати предлагат само един случай, в който се използва нейният преславски вариант **благодатъ**. В евангелски цитат форма **благодатъ** не се регистрира. По същия начин в апостолските цитати се среща само веднъж преславизмът **коньць**, а във всички останали случаи се използва по-старата дума **коньчина**. В пълна противоположност е примерът с думата **боѹи**, която се среща само веднъж в своя архаичен вариант, а във всички останали случаи се предпочита източното ѝ съответствие **жродъ / оѹродъ / жродивъ** и неговите производни.

Три пъти е засвидетелствана в текста думата **въскръснѣти**, която се свързва с превода на Кирил и Методий, но веднъж е употребен и нейният преславски синоним **въстати**. Само в по-архаичен вариант се открива думата **жрѣтва**, но е засвидетелствана форма **трѣвиште**, производната на преславския ѝ аналог **трѣва**. Формата **трѣвиште** е единичен пример от

апостолски цитат, но в евангелските цитати се използва изключително думата **олѣтарь**, вместо по-късните и синоними **жрътвьникъ** и **трѣвьникъ**. Три пъти се регистрира лексемата **искрънь**, считана за безспорно свързана с Кирило-Методиевата преводаческа норма. Няма пример с източно-българското ѝ съответствие **ближнь**, но веднъж се среща форма на другия ѝ преславски синоним **ѡжикъ**. Равностойно се конкурират думите **кънигы** и **писаниѣ**, първата от които е характерна за най-ранния старобългарски превод на Библията – примерите са два, по един с **кънигы** и с **писаниѣ**.

Паралелна употреба с доминиране на архаичния вариант има и при глаголите **избывати** и **избѣгъчьствовати**. В апостолските цитати се засвидетелства само една употреба на преславската форма **изобиловати**. Подобен пример има и при глагола **младенъствовати**, във вариант **младеновати**, който се предпочита пред конструкциите **младъ бѣгити** / **бѣгити**, типични за по-късните редакторски преправки. Преводачът на Пандектите използва и Кирило-Методиевите лексеми **наслѣдѣти**, **наслѣдѣникъ** и техните преславски синоними **причастити сѧ** / **причастѣникъ**. Равностойно се конкурират и глаголите, образуващи двойката **скръбѣти** / **пеци сѧ**, **опечалити сѧ** и съществителните имена **скръбь** / **печаль**.

В апостолските цитати доминират категорично преславизмите в примера **свѣдѣтельствовати**, **свѣдѣние**, **свѣдѣтельство**, **свѣдѣтель** / **послоушьствовати**, **послоушьство**, **послоухъ**. Само в един цитат от Апостола се среща думата **свѣдѣтель**, но в евангелските цитати се използва глаголят **свѣдѣтельствовати**, характерен за първата редакция на Библията, и нито веднъж по-късното му съответствие **послоушьствовати**. Това се подкрепя и от факта, че в евангелските цитати се използва само думата **свѣдѣтель**, вместо **послоухъ** и **свѣдѣтельство**, редом с преславизма **послоушьство**.

По аналогичен начин апостолските цитати показват налагането на преславските форми **прѣлюбодѣствовати**, **любодѣяти**, **любодѣание** над по-старите конструкции **прѣлюбѣти творити** / **дѣяти**. Тези конструкции се предпочитат пред преславизма **любодѣяти** в евангелските цитати, в които има само една негова производна форма - **любодѣание**. В апостолските цитати лексикалната двойка **льсть** / **прѣльсть** е представена от една употреба на Кирило-Методиевизма **льсть** и от съответните

производни глаголи - веднъж форма **ЛЪСТАТЪ** и, също веднъж, **прѣльщаѣтъ**. В евангелските цитати обаче тази двойка се регистрира само в своя преславски вариант - **прѣльсть**.

Преславската лексема **невѣрвание** се среща само един път - в заглавието на едно от словата, но в апостолските извадки се предпочитат по-архаичните и синоними **невѣрство**, **невѣрствие**. Примерите са два, като и в двата е реализирана опростената форма **невѣрие**. Само в евангелски цитати се срещат равностойно глаголите от двойката **постити сѧ** - **алѣкати**, но от производните им съществителни имена се среща само **постъ** и нито веднъж източно-българските му синоними **алѣканне** / **алѣчба**. Еднократно, в заглавието на едно от словата, се регистрира глаголт **отѣдати** 'опрощавам', сроден на абстрактните съществителни **отѣданне**, **отѣпоуштение**, чието преславско съответствие **оставление** липсва в апостолските цитати. В евангелските цитати обаче се използва само думата **оставление**. Вместо преславизма **отѣдати** 'давам, отдавам', преводачът понякога използва Кирило-Методиевата лексема **въздати**, за което може да се съди по употребата на отглаголното съществително **въздаанне**, регистрирано в апостолски цитат. В евангелските цитати се срещат само форми на глагола **отѣдати**, което отразява третата особеност на преславската редакция – словообразователен модел, синонимен на по-стария.

Въпрос на семантично предпочитание е използването на лексемите **животъ** / **житие**, **жизнь**. В апостолските цитати за битовия аспект на живеенето, книжовникът използва Кирило-Методиевата дума **животъ**, а за абстракции като 'вечен живот', предпочита преславизмите **житие**, **жизнь**. В евангелските цитати се регистрира само преславската лексема **житие**, предпочитана и в съчиненията на Йоан Екзарх пред Кирило-Методиевата **животъ**.

Пример, свидетелстващ за морфологичния аспект на първите редакции на Светите книги, е изборът между **оустъна** (**оустъны**), в текстовете, близки до първоначалния превод и **оуста**, в ръкописите със следи от преславски преправки. Само едно изключение с морфологичния вариант **оустъна** се открива в апостолски цитат. Във всички останали случаи се предпочита формата **оуста**.

Значително по-малобройни са примерите, в които дадена лексикална двойка е представена само от преславска лексема. Трябва да се отбележи обаче, че те не могат да се приемат като особено убедителни,

защото най-често в текста се открива по един-единствен пример, което е недостатъчно, за да се направи генерален извод. Например, от двойката **древънъ** / **пръвъ** само **веднъж** е регистриран преславизмът **пръвъ**, а вместо **варъ** се предпочита думата **знои**. При двойката **понеже** / **ельма**, **ельма же** в апостолски цитат се открива еднократно по-късната форма **ельми**. По същия начин се регистрира единична употреба на източно-българското съществително **съвориште**, чиито Кирило-Методиеви синоними **съньмиште**, **съньмъ** се срещат в някои евангелски цитати, но не и в апостолските. Сравнително по-убедителен е примерът с двойката **рѣмы** / **възвѣзъ**, която е представена на две места в текста от преславския вариант **съвѣзъ**.

В евангелски цитати се регистрират две употреби на източно-българския съюз **ти**, което е показателно, макар че във всички останали случаи се използва само съюзът **и**. По-категорични данни се предлагат от лексикалните двойки - **мъногы кратгы**, **мъножицеѣ** / **мънога шьды**, - **шти**, - **жди** и **тъкъмо** / **тъчнѣ**, които се сочат като един от най-сигурните критерии за принадлежността на средновековен ръкопис към първоначалния превод или към по-късната му редакция. При тях без изключение се откриват само преславските форми - например **колишьды** вместо **коль кратгы**, **седмишти** вместо **седмицеѣ**, **седморицеѣ**, **тъчнѣ** вместо **тъкъмо**. Особено важно в случая е обстоятелството, че тези данни се потвърждават от всички новозаветни цитати в Пандектите на Антиох, което насочва анализа към извод за източния произход на паметника.

По-специално внимание заслужава изборът между Кирило-Методиевите лексеми **лицемѣрне**, **лѣкавьство** (**лѣкавъ**) и източно-българските им синоними **пронгырьство** (**пронгыривъ**). В евангелските цитати е засвидетелствано категорично предпочитание към думите **лицемѣрне**, **лѣкавьство**, а апостолските не съдържат съответните примери. За сметка на това обаче в превода на авторовата реч на монаха Антиох, извън сакралния текст на цитатите, в гл.16 е употребен преславизмът **пронгыренье**. Това може да се обясни с по-голямата свобода за избор между две езикови средства, когато текстът е извън сферата на сакралния корпус.

Анализът на ексцерпирания лексикален материал с оглед предпочитането на определени думи не може да бъде единствен критерий за заключението, че Пандектите на Антиох са преведени именно в Преславското книжовно средище. Цитираните примери са доста

разнопосочни, което е нормално, като се има предвид, че съществуването на двете първи български книжовни школи не е под формата на противоборство и взаимно отричане. Анализът на паметниците доказва, че изборът на една или друга дума е по-скоро въпрос на предпочитание на един синоним, без да се отхвърля алтернативният му вариант. В преславските текстове се използва лексика, предпочитана от охридските книжовници и обратно, като в това се корени единството на двете школи. Принципно преславската редакция не цели цялостна и пълна промяна на първоначалната лексикална основа на съществуващия превод, затова при работата си людеите на перото запазват и особеностите, характерни за по-ранните преписи.

На настоящия етап може да се твърди със сигурност единствено, че има основания първият старобългарски превод на Пандектите на монаха Антиох да се счита за текст с източно-български произход. За да се стигне обаче до едно по-категорично становище, в подкрепа на наблюденията върху лексиката на паметника, трябва да се включат и данните от синтаксиса и текстологичния анализ на преводаческата техника, използвана от средновековния книжовник.